

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI 10.33124/hsuf.2024.16.05

Роман Шляхтич,

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

shliakhtych_rp@kneu.dp.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5877-3522>

ГОВОРЯТЬ СВІДКИ.

Роздуми над книгою Данієли Розенберг «Голокост від куль: єврейські поселення Дніпропетровщини»¹

Ця невелика розвідка² є роздумами над книгою французької дослідниці Данієли Розенберг про Голокост на території Сталіндорфського єврейського національного району. На основі свідчень очевидців, які зібрала команда Яхад-ін Унум, дослідниця описує життя в єврейських колоніях регіону протягом 20–30-х рр. XX ст., а також реалізацію політики Голокосту в роки нацистської окупації. Для багатьох свідків те, що вони бачили, було важким досвідом, який залишився з ними на все життя. Вони розповідали про пограбування євреїв, знущання над ними з боку німецьких солдатів, місцевої влади, поліції. Детально описували, як євреїв збирали для розстрілу, як везли на місце злочину, як він відбувався. Також у свідченнях багатьох людей трапляється інформація про гетто й табори примусової праці. Врешті, багато свідків згадують про розстріл, який вони особисто бачили або чули звуки стрільби та крики людей. Ці свідчення містять важливу інформацію, яка дозволила реконструювати масові розстріли євреїв у сільській місцевості.

Ключові слова: Голокост, Сталіндорфський єврейський національний район, Данієла Розенберг.

Постановка проблеми

У 2016 р. вийшла книга французької історикині Данієли Розенберг, присвячена Голокосту на території Дніпропетровщини. Головний акцент книги зроблений на житті та загибелі єврейської спільноти в колишньому Сталіндорфському єврейському національному

¹ Danielle Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, vol. 1: Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk (Paris: Hermann Éditeurs, 2016).

² These grants, funded by the European Union (through EURIZON H2020 project, grant agreement 871072) are intended to enable Ukrainian research teams to continue their scientific work, remotely, by carrying on research projects in collaboration with partners from European research institutes.

районі. Це був один із найбільших районів, в якому компактно мешкали євреї та представники інших національностей. Загалом книга є важливою складовою для популяризації роботи команди Яхад-ін Унум щодо пошуку та збереження свідчень очевидців Голокосту на окупованих нацистами територіях. Вона побачила світ 8 років тому, але через відсутність українського перекладу досі залишається майже невідомою для українського читача. Тому пропоновані роздуми мають заповнити, хоча б частково, цю лакуну.

Основною і головною джерельною базою роботи є усноісторичні свідчення, зібрані командою Яхад-ін Унум. На травень 2022 р. відеосколекція Яхад-ін Унум містила 7 558 відеосвідчень, майже половину з них — 3 065 — було записано на території України. Згідно із цими свідченнями було ідентифіковано 1 298 місць масових розстрілів, що проводились нацистами в Україні³. Сама авторка відзначає, що матеріал для книги був зібраний під час трьох експедицій, які проходили з травня до грудня 2010 року в Дніпропетровській області⁴. Загалом під час цих експедицій було опитано 138 свідків: 46 осіб під час першої поїздки; 49 — під час другої; 43 — під час останньої. За характером наданої ними інформації Д. Розенберг виділяє три групи свідчень. До першої групи вона відносить очевидців розстрілів євреїв. Таку інформацію надали 27 осіб. До другої групи — свідків епізодів, пов'язаних із дискримінацією та вбивствами євреїв. Вони розповідали про ув'язнення та пограбування євреїв, транспортування жертв до місць страсти тощо. Цих свідків переважна більшість (80 осіб). І до третьої групи належать свідки, які жили поблизу єврейських колоній і розповідали те, що їм розповідали інші (30 осіб)⁵. Отже, ця класифікація свідчень дає уявлення про характер дослідження, а також про специфіку джерел, зібраних французькими дослідниками. Команда Яхад-ін Унум переважно збирає свідчення очевидців різних геноцидів, зокрема й Голокосту. Тому здебільшого з них можна дізнатись про міжетнічні взаємовідносини, про визиск і форми насильства щодо єврейської спільноти в роки нацистської окупації, а також реконструювати сам розстріл та виявити місце цього злочину. Для більшості опитаних єврейська тематика не була основною, але майже для всіх те, що вони бачили або чули, було травматичним досвідом, який зберігся на все їхнє життя. Тому свідки, особливо ті, які на власні очі бачили злочини

³ Roman Mykhalchuk, «Holocaust oral history sources in the Yahad-In Unum archive collection (based on general district Volhynia-Podolia materials)», *Colloquia Humanistica* 12 (2023): 5.

⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 16.

⁵ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 34–35.

щодо євреїв, доволі детально розповідають про ці події і вказують місця, де вони відбувались. І зважаючи на цю специфіку джерел, робота Д. Розенберг має чотири основні блоки інформації: довоєнне життя єврейської спільноти регіону та міжетнічні відносини в Сталіндорфському єврейському національному районі; виявлення, дискримінація та одиничні вбивства євреїв протягом осені 1941 — весни 1943 р.; реконструкція масових вбивств та ідентифікація місця злочину; комеморативні практики в колишніх єврейських колоніях.

Методологія та джерела дослідження

Досить детально авторка розписує методологію та методику проведення досліджень командою Яхад-ін Унум. Про це йдеться в першому розділі книги. Дослідники, які працюють з усноїсторичними джерелами, знають, що для верифікації фактів, які розповідають люди, потрібно використовувати й інші джерела, наприклад, архівні матеріали. На цьому наголошує і Д. Розенберг. Для свого дослідження вона послуговувалась документами Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів (далі — НДК), а також документами з німецьких архівів. Ці джерела дали можливість встановити кількість жертв серед цивільного населення регіону, а також визначити місця масових розстрілів євреїв у колоніях Сталіндорфського єврейського національного району. Зокрема, у документах НДК була знайдена інформація про вбивства євреїв у районах сіл Лошкарівка, Сталіндорф, Чкалово тощо. А також на основі актів НДК було підраховано, що в сільській місцевості регіону було вбито 3911 євреїв у період з 5 травня 1942 до 1 серпня 1943 р.⁶ Як відомо, з травня 1942 р. почалися масові вбивства «непрацездатного» єврейського населення Сталіндорфського єврейського національного району, а протягом 1943 р. були вбиті євреї, які працювали в таборах примусової праці, переважно на будівництві транзитного шляху ДГ IV, частина якого проходила територією Дніпропетровщини від міста Кривий Ріг до Дніпропетровська і далі на схід до Донецька. Але довгий час бракувало досліджень, які б комплексно розкривали весь трагізм цих подій. Пропонована робота Данієлі Розенберг є одним з варіантів такого дослідження.

Крім архівних матеріалів, для доведення істинності викладеної в інтерв'ю інформації використовувався принцип, згідно з яким три окремі узгоджені свідчення вважаються необхідними для встановлення об'єктивності поданої інформації⁷. Іншими словами, щоб ввести

⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 20.

⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 43.

в науковий обіг той або інший факт, про який йдеться в інтерв'ю, про нього мають розповісти щонайменше трое свідків. Наприклад, свідки з Кривого Рогу Микола Я., Надія А. та Іва І. окремо одне від одного детально розповідали про розстріли євреїв біля цегельного заводу в одному з районів міста. Зокрема, розповідали про ями в кар'єрі заводу, де відбувались розстріли. А в тих місцевостях, де не можна було зібрати інформацію від трьох або більше людей, вона перевірялась на місці за допомогою балістичної експертизи або пізніше за допомогою архівних матеріалів⁸. Отже, верифікація усної історичної свідченості є важливим етапом роботи із цим типом джерел. Саме тому французька дослідниця доволі глибоко аналізує методику перевірки отриманої інформації.

Не менш важливим є і розуміння методології, розробленої командою Яхад-ін Унум для проведення інтерв'ю. Вони проводились у різні пори року та за будь-якої погоди. Місцем інтерв'ю міг бути будинок свідка або подвір'я біля будинку. Також респондентів просили показати місце масового розстрілу або навіть провести інтерв'ю на цьому місці. Питання були сформульовані чітко і мали за мету встановити найменші деталі злочину. Якщо свідок погоджувався на інтерв'ю на місці злочину, то в такому разі його запитували про позицію катів, місце жертв та учасників цього злочину, а також просили показати/розказати, як відбувалось це вбивство. Залежно від того, що бачив свідок, інтерв'ю зосереджувалось на певних конкретних моментах, приміром, щодо місця спостереження, ув'язнення і транспортування жертв, етапів процесу знищення, ролі злочинців та їх помічників тощо⁹.

Завдяки використанню усної історичної свідченості, інформація з яких була доповнена архівними матеріалами, французька дослідниця показує Голокост не лише як політику німецької окупаційної адміністрації, а також як трагедію в окремих єврейських колоніях. Сама дослідниця відзначає:

...для Гімлера і для Гітлера знищення євреїв було першим кроком у широкомасштабному плані демографічної перебудови та повторного заселення окупованих територій. У різних джерелах згадується про жорстокість українських і німецьких поліцаїв та місцевої адміністрації щодо євреїв. Поліція грабувала євреїв, била їх, а в деяких місцевостях брала участь у їх вбивствах. З іншого боку, були випадки, коли не-євреї рятували євреїв, зокрема, забезпечували знайомих євреїв їжею,

⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 43.

⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 41.

а в окремих випадках попереджали євреїв про небезпеку або навіть допомагали їм, щоб уникнути масових вбивств¹⁰.

У роки нацистської окупації всі зазначені події відбувались або в гетто, або в таборах примусової праці. Саме ці локації найбільше згадують свідки, і в їх межах євреї намагались вижити, місцева поліція, німці та добровільні помічники із місцевого населення грабували, знущались та вбивали євреїв, а інші місцеві неєвреї допомагали, споглядали або були байдужими до долі своїх колишніх сусідів, знайомих і навіть родичів. В окремому розділі авторка аналізує ще одну групу локацій — місця масових вбивств євреїв.

Узагальнюючи інформацію, отриману із джерел та від свідків злочинів, у книзі подана «Таблиця таборів, гетто та місць масових вбивств євреїв»¹¹. Згідно із цією таблицею гетто були в місті Кривий Ріг, а також у селах Кірово, Нововітебськ, Кам'янка, Інгулець. Табори — у селах Тернова Балка, Авдотівка, Новоселівка. Також, згідно з таблицею, виділено 15 місць масових розстрілів євреїв, і вони були не лише на території Сталіндорфського єврейського національного району. Скажімо, у таблиці наведені дані про розстріл 129 євреїв у районі міста Апостолова, 8 тис. євреїв у районі Нікополя, 1 200 євреїв у колонії Інгулець.

Сумнівним видається твердження про існування гетто в Кривому Розі. Зі звіту керівника 538-ї польової комендатури майора Реглера відомо, що в перші тижні окупації Кривого Рогу дійсно планувалось створити в місті гетто. Але доволі швидко від цієї ідеї відмовились і вирішили розстріляти відносно невелику кількість євреїв, які на той момент залишились у місті¹². Крім того, сучасні дослідження доводять, що вбивства євреїв у Сталіндорфському районі були і в інших місцевостях, а не лише тих, які позначені в таблиці¹³. Такі розбіжності можна пояснити специфікою джерельної бази дослідження. Адже однією з особливостей усноісторичних джерел є їх обмеженість у просторі й часі. Респонденти розповідають лише про те, що вони

¹⁰ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 22.

¹¹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 23.

¹² Роман Шляхтич, «Архівно-слідчі справи поліцаїв як джерело вивчення історії Голокосту на території Криворіжжя в роки німецької окупації», *Голокост і сучасність* 1 (17) (2019): 129.

¹³ Див., напр.: Валентин Рибалка та Єгор Врадій, упоряд., *Голокост у Дніпропетровській області: документи та свідчення* (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2020); Альберт Венгер, укл., *Сталіндорфський район: документи та матеріали* (Київ: БО «БФ Меморіал Голокосту "Бабин Яр"», 2021).

бачили або чули і лише у відповідній місцевості. Цю особливість відзначає і Д. Розенберг:

...сільське населення було маломобільним після завершення Другої світової війни і тому свідки, яких опитувала команда, як правило, нікуди не виїжджали із своїх сіл і розповідали про ті події, які відбувались у їх місцевості¹⁴.

Виклад основного матеріалу

Більшість свідків, які давали інтерв'ю команді Яхад-ін Унум або народились в єврейських колоніях чи сусідніх з ними селах, або переїхали туди в дитинстві у 30-х рр. ХХ ст. Тому ці люди, як правило, досить добре пам'ятають Голодомор і колективізацію, сталінські репресії та інші заходи радянської влади в сільській місцевості. Усі ці події відбувались на тлі динамічних міжетнічних відносин у регіоні. Згідно зі статичними даними на 1930 р. у Криворізькій окрузі єврейське населення становило від 8 до 9 тис. осіб, яке займало 29 тис. га орної землі. У цьому ж році виникає єврейський національний район із центром у колонії Ізлучисте. Пізніше він отримає назву Сталіндорфський єврейський національний район за назвою нового районного центру – Сталіндорф. На 1932 р. до складу району входило 23 сілради: 16 єврейських, 4 українські, 2 німецькі та 1 російська¹⁵. Незважаючи на те, що більшість сільських рад вважались єврейськими, єврейське населення в районі ніколи не переважало. Цю специфіку чітко фіксують сучасники. Так, у 1935 р. з'являється робота Б. Кагана, присвячена п'ятирічному ювілею Сталіндорфського району. У ній автор наводить дані, що на 1930 р. у районі мешкало 15 тис. осіб, з них 8 600 були євреями¹⁶. Але вже через п'ять років у 1935 р. загальна кількість населення району була 30 тис. осіб і серед них було 13 тис. євреїв¹⁷.

Ця особливість відображена і в інтерв'ю, які використовувала французька дослідниця. Багато свідків розповідає, що єврейські колонії будувались неподалік одна від одної, невеликими групами по два-три села. Здебільшого у цих групах поселень були спільними сілрада, школа та кладовище¹⁸. Також свідки наголошують, що

¹⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 16–17.

¹⁵ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 29.

¹⁶ Б. Я. Каган, *Сталіндорф: 5 лет еврейского национального района на Днепропетровщине* (Київ: Сов. строительство и право, 1935), 9.

¹⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 16.

¹⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 45.

більшість єврейських колоній були побудовані за сприяння американців і в 1935 р. багато з них були електрифікованими, у той час як навколишні українські села електрики не мали. І тому деякі українські селяни відчували певну заздрість до їх сусідів-євреїв. Приміром, Михайло А. з українського с. Високе згадував, що євреї із сусідньої колонії Красіндорф мали кам'яні будинки із залізними дахами та «чорний гучномовець, який часто транслював музику»¹⁹. У роки Голодомору єврейські поселення не так страждали, як українські, хоча розташовувались поруч²⁰. Мешканці єврейських поселень мали можливість наймати неєвреїв [переважно українців — Р. Ш.] для роботи по дому чи для догляду за дітьми²¹. І таких прикладів можна навести дуже багато, але для більшості українських селян така ситуація не була приводом до агресії відносно своїх сусідів. Ба більше, одна зі свідків згадує, що в єврейському поселенні Новоковна Сталіндорфського району, куди вона разом із родиною переїхала 1933 р., їм дуже допомагали місцеві євреї. Зокрема, українській родині місцева сільрада надала будинок та корову, щоправда, у кредит. А у садочку, куди ходила свідок, єврейка баба Міхля підгодовувала її, зважаючи на її тогочасний вік (4 роки) та стан²². Ще один свідок із с. Криничувате свідчила, що в роки Голодомору мати ходила в сусіднє 8-ме поселення і працювала там у єврейській родині. І євреї давали їй продукти, розуміючи, що у неї вдома є маленькі голодні діти. Як стверджує свідок, ця допомога єврейської родини фактично врятувала їм життя²³. А втім, водночас деякі респонденти починали дореволюційний антисемітський образ «єврея-орендаря» переносити в радянські реалії. Так, одна зі свідків цілком серйозно розповідала, що власником млина в єврейській колонії Інгулець був єврей, а працювали на ньому українці²⁴.

З іншого боку, Д. Розенберг розвиває цікаву думку про те, що єврейські колонії були невеликими «полюсами тяжіння» для українських сусідів з погляду отримання додаткового заробітку. У багатьох інтерв'ю описуються тимчасові або постійні пропозиції від євреїв щодо роботи для українських селян. Приміром, Олександра К. згадувала, що єврейський колгосп у Нововітебську наймав молодь

¹⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 61.

²⁰ Yahad-In Unum Archives (далі – YIU Archives), testimony no. 982U.

²¹ YIU Archives, testimony no. 1074U.

²² YIU Archives, testimony no. 1082U.

²³ YIU Archives, testimony no. 990U.

²⁴ YIU Archives, testimony no. 1077U.

із сусіднього українського с. Жовте для роботи на виноградниках. А Софія Б. із с. Володимирівка розповідала, що її батько часто стоярував у євреїв²⁵. Були й інші економічні чинники, які об'єднували іноетнічне населення регіону. Так, вже згаданий млин у колонії Інгулець використовували не лише місцеві євреї, а й мешканці сусідніх сіл і навіть Кривого Рогу. Крамницю в єврейському поселенні Нова Зоря часто відвідували мешканці сусідніх українських сіл, адже там можна було придбати багато товарів, яких не було в їх сільських магазинах. Щонеділі місцеві ринки ставали точками спільних інтересів і зустрічей селян різних національностей²⁶. Продаж і купівля різноманітної продукції об'єднувала і сприяла позитивній міжетнічній взаємодії. Проте, з іншого боку, була певним підґрунтям і для побутового антисемітизму. Адже образ багатого єврея-корчмаря час від часу виринав у спогадах респондентів. А це було свідченням того, що ці образи були поширені в середовищі, в якому зростали ці люди.

Влітку 1941 р., коли в Сталіндорфському єврейському національному районі з'являються німці, антисемітизм стає офіційною ідеологією нової влади. Врешті він, як і інші чинники, призводить до Голокосту. У цей час посилюється дискримінація єврейського населення, переміщення євреїв до гетто і таборів примусової праці, а також їх розстріли в спеціально підготованих місцях. Про те, як реалізовувалась політика Голокосту в селах Сталіндорфського єврейського національного району, йдеться в основній частині книги.

Дослідниця слушно відзначає, що влітку 1941 р. не було організованої евакуації цивільного населення, зокрема й селян зі Сталіндорфського єврейського національного району. Проте деякі євреї змогли виїхати самостійно. Так, за словами Григорія К., у поселенні № 14 на початок нацистської окупації залишилось всього 20 євреїв. Із с. Новожи́томир виїхали майже всі євреї. Але в селах Жовте та Нововітебськ майже всі місцеві євреї, навпаки, залишились, не бажаючи залишати власні будинки²⁷. Ці свідчення виразно ілюструють думку відомого дослідника Голокосту К. Беркгофа про те, що частина єврейського населення не евакуювалась через очікування кращого життя. Адже серед деяких євреїв були поширені антирадянські погляди, а німці сприймалися як провідники капіталізму. І тому такі люди очікували, що їх матеріальне становище при німцях якщо не покращиться, то

²⁵ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 62.

²⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 64.

²⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 66.

і не погіршитись²⁸. Але вони помилились і ця помилка вартувала життя багатьом, хто залишився під нацистською окупацією.

У перші дні та тижні в селах Сталіндорфського району почали створюватись органи місцевої влади, а також поліція. Найчастіше старостами в селах були українці, але інколи місцеву владу очолювали фольксдойче. Є у свідченнях очевидців інформація і про джерела формування місцевої поліції. Д. Розенберг наводить три групи людей, які ставали поліцаями: колишні колгоспники, які йшли в поліцію через те, що там платили; місцеві мешканці неєвреї, які були відомі своєю ворожістю до радянської влади; сумнівні елементи²⁹. Звичайно, це далеко не повний перелік тих, хто вступив до лав поліції, але він є доволі показовим. Адже всупереч багаторічній радянській пропаганді, яка малювала образ місцевого поліцая як маргінального елемента з яскраво вираженими садистськими нахилами, місцеві мешканці знали і розуміли, що більшість поліцаїв йшла в поліцію з міркувань матеріальної вигоди. До того ж вони не обмежувались офіційним заробітком. І це чітко зафіксовано у свідченнях. Так, свідок згадує, що після розстрілів євреїв із 6-го поселення, місцеві поліцаї повивозили з єврейських будинків все, навіть меблі³⁰. А поліцай Дятлук з поселення «дільниця Д» Сталіндорфського єврейського національного району спеціально бив євреїв задля того, аби вони давали йому свої цінні речі³¹. Активно займались грабунком євреїв поліцаї в колонії Інгулець, вони, за свідченням очевидця, забирали у єврейських мешканців колонії всі коштовні речі³².

Крім грабунку єврейського майна ще однією поширеною формою визиску була примусова праця. Німці та поліцаї змушували працювати і євреїв, і неєвреїв. Проте до перших ставлення було жорстокішим. Так, непоодинокими були випадки, коли в селах для євреїв запроваджували роботу вночі. Часто робота для євреїв перетворювалась на фізичні муки і навіть тортури. Так було у с. Красіно, коли німці запрягали євреїв у сівалки замість коней³³. І як ми вже згадували, французька дослідниця наголошує, що всі ці злочини відбувались у межах певних локацій — гетто та таборів примусової праці.

²⁸ Карел Беркгоф, *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: Кристика, 2011), 71.

²⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 68.

³⁰ YIU Archives, testimony no. 986U.

³¹ YIU Archives, testimony no. 934U.

³² YIU Archives, testimony no. 1077U.

³³ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 70.

Д. Розенберг доволі широко трактує поняття «гетто». Для неї це декілька будинків, як правило, на околиці села, в яких вимушено мешкало єврейське населення до часу його вбивства. У деяких селах навколо таких будинків була невелика огорожа, але частіше це були неогорожені будинки, і мешканці могли відносно вільно переміщуватись у межах села, але з відповідною пов'язкою³⁴. Таке трактування цього поняття співвідноситься з двома значеннями, які подані в «Енциклопедії гетто і таборів»: перше — це тимчасова форма розміщення євреїв для задоволення потреб німців; друге — транзитна станція, фактично збірний пункт перед відправкою євреїв до місця розстрілу³⁵. Саме так місцеві мешканці сприймали єврейські гетто у своїх селах. В інтерв'ю команді Яхад-ін Унум свідки розповідали про життя в гетто, як вони його бачили з іншого боку або чули від мешканців гетто; про способи допомоги євреям, про їх експлуатацію і нарешті вбивство. На основі цих свідчень французька дослідниця описала 6 гетто, які фігурували у свідченнях. Вона виділяє гетто в селах Красіно, Новожитомир, Кам'янка, Інгупець, Фрайдорф, Газетівка (або Озетівка), Степове. Хоч це і були місця для утримання єврейського населення, але вони відрізнялись умовами утримання, кількістю євреїв, які змушені були там мешкати, часом існування тощо. Наприклад, у с. Красіно було два гетто, вони були огорожені колючим дротом та охоронялись. В одному утримувались дорослі євреї, які працювали на будівництві шляху ДГ IV, а в іншому — діти. Спочатку їх було 120, а на момент ліквідації гетто в живих залишилось приблизно половина дітей³⁶. А, скажімо, у с. Фрайдорф було відкрите гетто. Це було декілька будинків на одній вулиці, в яких мешкали місцеві євреї. Це були переважно жінки та діти, оскільки чоловіків забрали у трудовий табір у с. Лангівка для роботи на будівництві вже згаданого шляху ДГ IV³⁷.

Про табори примусової праці дослідниця теж пише доволі детально. Це пов'язано з тим, що багато місцевих мешканців неєвреїв теж працювали на будівництві цього шляху і бачили, що відбувалось з євреями. Також багато свідків мешкало в селах, де створювались ці табори. І бачили або чули про умови перебування в них, спроби

³⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 70–72.

³⁵ Dan Michman, «The Jewish Ghettos under the Nazis and their allies: the reasons behind their emergence», in *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*, editor-in-chief by Guy Miron, co-editor by Shlomit Shulhani, т. I (Yad Vashem, 2009), XXXVIII.

³⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 71.

³⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 72.

втечі, а також про їх ліквідацію. На відміну від гетто, які могли бути неогорожені, ці табори, як правило, мали загорожу і охорону. Найбільш суворо охоронявся табір у с. Любимівка. Сотні євреїв, які там утримувались, мешкали у свинарнику, обнесеному колючим дротом. Табір охороняли німці та поліцаї. Вони ж виводили ув'язнених євреїв на роботу³⁸. Але були й винятки. Навесні 1943 р. близько 200 євреїв із сіл Кам'янка та Ізлучисте були переведені до табору в с. Авдотівка. Їх помістили в приміщення місцевої кузні — це була довга одноповерхова будівля. Вона не була огорожена, і євреї мали змогу виходити в село і просити їсти. Багато хто з місцевих мешканців їм допомагав³⁹.

Загалом, підсумовує Д. Розенберг, і гетто, і табори — це локації, які були інтегровані в простір села, адже використовувались колгоспні споруди (стайні, свинарники, кузні тощо), ресурси села (колодязі або ставки, з яких ув'язнені євреї отримували воду), а також відбувались різні взаємовідносини між євреями та місцевими мешканцями (обмін речей на їжу, допомога євреям від місцевих мешканців, інформування поліції про євреїв, які втікали з таборів та гетто тощо)⁴⁰. Отже, цей висновок є доволі важливим, адже демонструє, що табори і гетто, які створювались у сільській місцевості, не були зовсім відокремленими від навколишнього соціуму. Вони створювались у конкретних приміщеннях, про це знали місцеві мешканці, дехто із них намагався допомогти ув'язненим, дехто навпаки використовував їх становище для своїх цілей. Приміром, у с. Широкому в таборі утримувались євреї з навколишніх сіл. Зі свідчень очевидців, інколи місцеві мешканці приходили в табір і винаймали євреїв для роботи у власних господарствах. Там євреї працювали за їжу, а після роботи їх змушували повертатись до табору⁴¹. Це доволі неоднозначна ситуація, і французька дослідниця залишає її без пояснень. Ми ж можемо лише припустити, що це міг бути цинічний прагматизм місцевих мешканців, які вирішили скористатись нагодою і отримати майже дармову робочу силу. Хоча з тією ж долею вірогідності можна припустити, що це були представники місцевої влади, які в такий спосіб експлуатували євреїв. Адже подібних випадків фіксується дуже багато в інших місцевостях. Загалом пограбування, знущання та експлуатація євреїв ставали можливими через усвідомлення злочинцями, що їх жертви будуть врешті вбиті й нікому не розкажуть про те, що з ними коїли.

³⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 73.

³⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 76.

⁴⁰ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 80.

⁴¹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 75.

Розстріли єврейського населення відбувались на всіх територіях СРСР, які були захоплені німцями, не винятком був і Сталіндорфський єврейський національний район. Про вбивства євреїв і ромів у цій місцевості доволі детально розповідає Д. Розенберг у четвертій частині своєї книги. Вона наголошує, що найбільш акцентованими у свідченнях очевидців є три моменти, пов'язані з масовими вбивствами. По-перше, ув'язнення жертв перед розстрілом. По-друге, формування та проходження колон євреїв до місця розстрілу. По-третє, розповіді про сам розстріл, жертв та виконавців цього злочину⁴². Сучасні історики говорять про щонайменше три етапи масового вбивства єврейського населення в роки Голокосту. Це підготовчий етап. На цьому етапі відбувалось отримання керівництвом місцевої влади та поліції наказу про масову акцію знищення євреїв, проведення наради чи зібрання, на яких визначались відповідальні за різні етапи масового вбивства, обирались місця для утримання євреїв перед знищенням і місця розстрілів. Організаційний етап, який передбачав проведення заходів підготовчого плану перед самим розстрілом. І третій етап, власне вбивство людей⁴³. Зі свідчень очевидців ми можемо дізнатись подробиці про другий і третій етап масового вбивства. Про підготовку до розстрілу євреїв, свідки, як правило, не говорять, адже на цьому етапі участь брали лише виконавці. І подробиці підготовки до злочину можна знайти переважно в архівно-слідчих справах. Тому в дослідженні Д. Розенберг лише загальною наводить інформацію про те, що в деяких селах місцева влада була причетна до підготовки розстрілу⁴⁴. Проте інші етапи цього злочину проаналізовані доволі глибоко.

Так, дослідниця виділяє два способи затримання та збору євреїв перед розстрілом. Перший спосіб передбачав загальне оголошення про збір всіх євреїв відповідного населеного пункту. Їм пропонували взяти особисті речі, їжу, цінності, начебто для переїзду в іншу місцевість або навіть країну. Найчастіше під час таких зборів наголошувалось на переїзді в Палестину⁴⁵. Слід відзначити, що в такий спосіб збирали євреїв не лише в селах Сталіндорфського єврейського національного району, а і в багатьох інших місцевостях. Цей спосіб

⁴² Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 81.

⁴³ Роман Шляхтич, «Залучення членів української допоміжної поліції до масових убивств євреїв на території Райхскомісаріату "Україна"», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 101–107.

⁴⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 82.

⁴⁵ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 82.

застосовувався, коли в населеному пункті була відносно велика єврейська громада. Там, де євреїв було небагато, особливо в сільській місцевості, часто їх силоміць виганяли із власних будинків і вели відразу на розстріл. Так було в селах Нова Зоря, Леніно, Новоподільське⁴⁶ тощо.

Після того, як євреїв у різний спосіб збирали для розстрілу, їх потрібно було привести на це місце. Багато місцевих мешканців, особливо в селах, ставали мимовільними свідками таких процесій. Напевно для більшості з них це був досить драматичний і травматичний досвід. Адже вони спостерігали за людьми, яких вели на розстріл, і свідки та жертви це розуміли. Тому сцени, які згадували респонденти, є подібними: плач і крики з натовпу, матері, які востаннє несуть своїх дітей на руках; люди похилого віку, що сидять у візках тощо. Ці колони супроводжували німці та поліцаї в різному співвідношенні але незмінно зі зброєю в руках. Під час конвоювання нерідко застосовувалось насилля до євреїв. Скажімо, Марія Р. бачила колону євреїв, яких вели в бік с. Кам'янка. Багато з них були знесилені й тих, хто не міг більше йти, охорона розстрілювала на місці. Інший свідок розповідає, що під час руху колони євреїв із 19 поселення чотирьох було розстріляно. Тіла залишились на дорозі, лише згодом селяни поховали їх на місцевому єврейському цвинтарі⁴⁷.

Не менш жахливі картини спостерігали свідки і на місці розстрілу. У деяких випадках фіксуються періодичні розстріли євреїв на одному місці. Як правило, для цього злочину яму готували заздалегідь й інколи використовували техніку. Так, Ніна І. згадувала, що для розстрілу євреїв с. Маріндорф бульдозерами були викопані дві довгі ями. Вони були завдовжки 20 метрів і їх підготували за чотири дні до самого розстрілу⁴⁸. Але частіше яму копали самі жертви. Приміром, як згадував Іван К., 20 євреїв протягом двох днів вирили яму для розстрілу в районі 19 поселення. А Валентин Д. із с. Кірово свідчив, що яму для вбивства євреїв із 16 та 17 поселень викопали самі євреї за день до розстрілу⁴⁹. Також для розстрілів використовувались вже готові місця, як-от колодязі, силосні ями, кар'єри тощо.

Д. Розенберг виділяє три групи свідків за їх відношенням до масового розстрілу. Більшість свідків, опитаних командою Яхад-ін Унум, не хотіли бачити цей злочин, а лише чули звуки розстрілів. Це

⁴⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 83.

⁴⁷ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 85.

⁴⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 87.

⁴⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 88.

природне бажання людини уникнути подій, що травмують психіку. Але звуки розстрілу приховати було майже неможливо, також багато хто чув крики приречених людей. Деякі свідки навмисно ховались і спостерігали за перебігом розстрілу або розстріл відбувався недалеко від місця, де вони на той час перебували. Так, розстріл євреїв у районі поселення Новоподілля спостерігав Володимир. Він у цей час ховався у винограднику. А в Кривому Розі Надія А. була на складі, коли за кількасот метрів від неї почався розстріл. Фіксуються випадки, коли жителів окремих сіл примушували дивитись вбивство. Так було в с. Хмельницькому. У день розстрілу єврейського населення всіх жителів села, включно з дітьми, змусили дивитись цей злочин. Це було зроблено з метою не допустити поширення партизанського руху, адже місцевим чоловікам так і сказали: «*як підете в партизани, то вам буде те саме*»⁵⁰. Це важливе спостереження дослідниці, тому що від того, де перебував свідок у момент вчинення злочину і чому він там був, змінювався характер інформації, яку він розповідав. Свідки, які добровільно спостерігали за розстрілом, як правило, були дітьми і хотіли побачити нову для них ситуацію, не усвідомлюючи, що на них чекало. Тому, те що вони бачили, їх дуже сильно вражало і залишалося у пам'яті на все життя. І тому через багато років вони доволі детально розповідали про перебіг розстрілу. Менш інформативними є свідчення людей, які лише чули звуки розстрілів. Вони могли вказати на місце злочину, але деталей його не знали, або переповідали про них зі слів інших людей. І нарешті ті, кого примусили дивитись, неохоче діляться своїми спогадами, вони є більш вибірковыми у своїх розповідях.

Проте інформація від усіх цих людей формувала цілісну картину злочину, яку і намагалась відтворити дослідниця. Вона відзначає, що розстріли могли відбуватись як вдень, так і вночі. Причому більшість свідків говорить про нічні розстріли, коли місце злочину освітлювалось за допомогою фар машин. Такі розстріли відбувались у селах Новожи́томир, Златоустівка, Нова Зоря тощо⁵¹. Як правило, вбивали євреїв в одному місці протягом тривалого часу. Так, майже пів року тривали розстріли євреїв біля дитячого будинку в с. Чкалово. Німці майже щодня приїжджали на це місце і вбивали там невеликі групи людей до 20 осіб. Загалом, на думку свідків, у цьому місці могли бути вбиті від 600 до 1 тис. євреїв⁵². Така ситуація не була характерна лише

⁵⁰ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 97–98.

⁵¹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 89.

⁵² Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 89.

для сільської місцевості біля Кривого Рогу. Сьогодні ми знаємо, що в багатьох містах Дніпропетровщини євреїв розстрілювали в одному місці протягом тривалого часу. І ці розстріли відбувались не лише вдень, але й вночі⁵³. Тому, те що описує французька дослідниця можна екстраполювати і на інші місцевості в райхскомісаріаті «Україна».

Також типовою була і схема розстрілу, про яку розповідали свідки. На місці злочину мав бути загін німецьких виконавців, а також місцеві поліцаї. Водії машин, візники підвод блокували місце розстрілу, яке оточувала озброєна охорона. Біля виритої або природньої ями розміщувались виконавці, які здійснювали сам розстріл з автоматичної зброї. Крім того, майже завжди на місці злочину були визначені особи, які заковували тіла розстріляних людей. Щодо виконавців розстрілу, Д. Розенберг цілком закономірно виділяє три варіанти. Перший – коли розстрілювали виключно німці. Так проходили розстріли в районах поселень Емес, Леніндорф, Орджонікідзе, Інгупець, Кривий Ріг тощо. Другий варіант, коли розстріл здійснювали і німці, і місцеві поліцаї. Про таку колаборацію відомо під час вбивств у с. Кірово, Максимівка, Широке. І лише місцеві поліцаї здійснювали розстріли в Златоустівці, Ізлучистому та Новій Зорі⁵⁴. Ця інформація потребує ретельнішого дослідження. Скажімо, оприлюднені архівні документи доводять, що в Златоустівці та Ізлучистому дійсно стріляли переважно місцеві поліцаї, але на місці злочину були присутні німці, які керували розстрільною командою та організовували цей злочин теж німці⁵⁵.

Окремим сюжетом, який згадують багато свідків, був розстріл дітей. На відміну від дорослих, дітей або кидали в яму ще живими, або вбивали не пострілом. Наприклад, місцевий поліцай Коваленко із с. Ленінське розповідав матері свідка, що під час масового вбивства євреїв, дітей не розстрілювали, а вбивали залізними прутами⁵⁶. А свідок Дар'я з Новожитомира розповідала, що під час розстрілу євреїв у районі Златоустівки дітям мазали чимось під носиками і потім кидали в яму⁵⁷. Так само свідки згадували про вбивства дітей від змішаних шлюбів, т. зв. мешлінге. Цих дітей забирали в одного з батьків, який не був євреєм, і розстрілювали. Особливий трагізм полягав у тому, що батько або мати залишались живими, а діти – ні. Одну з таких історій

⁵³ Див., напр.: Рибалка та Врадій, упоряд., *Голокост у Дніпропетровській області*.

⁵⁴ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 89–90.

⁵⁵ Венгер, укл., *Сталіндорфський район*, 27, 237.

⁵⁶ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 92.

⁵⁷ YIU Archives, testimony no. 906U.

розповідав свідок із с. Максимівка, коли прямо під час уроку в місцевій школі поліцаї розстріляли дівчинку, в якої мати була фольксдойче, а батько — єврей⁵⁸.

Після масового розстрілу продовжувались пошуки євреїв, які зуміли вижити. Цим займалась переважно місцева поліція. Тих, кого знаходили, очікувала доля їх співвітчизників. Скажімо, у с. Кам'янка переховувався в льоху місцевої жительки єврейський хлопчик. Його виявили місцеві поліцаї та розстріляли. У с. Осипенко (Фрайлебен) залишили в живих двох євреїв із родинами. Вони потрібні були німцям, адже працювали теслею та ковалем. Проте через кілька тижнів їх разом із сім'ями теж розстріляли⁵⁹.

Висновки

Таким чином, робота Данієли Розенберг є чудовим прикладом написання історії Голокосту, коли геноцидні практики розглядаються не крізь призму офіційних документів, а через спогади очевидців і жертв. Такий підхід дозволяє побачити ті нюанси, які ніколи не покажуть офіційні документи. Приміром, особливості міжетнічних взаємин у регіоні протягом 30-х рр. XX ст. або подробиці масових розстрілів євреїв і реакцію місцевих мешканців на цей злочин. З іншого боку, ця книга є важливою складовою для популяризації роботи французької команди Яхад-ін Унум. Подібні праці мають важливе значення для усвідомлення тієї роботи, яку виконують французькі дослідники.

Книга складається з п'яти розділів та додатків. У першому розділі розкривається методологія та методика проведення інтерв'ю командою Яхад-ін Унум. Дослідниця наголошує на неупередженості французької команди, а також на чіткій структурі кожного інтерв'ю. Власне структура інтерв'ю зумовила і структуру книги. Другий розділ роботи присвячений висвітленню життя місцевих євреїв і неєвреїв протягом 20—30-х рр. XX ст. Тут розповідається про особливості будівництва єврейських колоній, які в подальшому будуть об'єднані в Сталіндорфський єврейський національний район. Про способи взаємодії та конфліктні ситуації між іноетнічними мешканцями регіону, про релігійне та культурне життя євреїв. Проте основна частина роботи описує політику Голокосту в регіоні очима свідків неєвреїв. Для багатьох свідків те, що вони бачили, було важким досвідом, який залишився з ними на все життя. Вони розповідали про пограбування

⁵⁸ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 94.

⁵⁹ Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, 93.

євреїв, знущання над ними з боку місцевої влади, поліції, німців. Детально описували, як євреїв збирали для розстрілу, як везли на місце злочину, як він відбувався. Також у свідченнях багатьох людей зустрічається інформація про гетто та табори примусової праці. Врешті, багато свідків згадують про розстріл, який вони особисто бачили, або про звуки стрілянини та крики людей, які чули. Ці свідчення містять важливу інформацію, що дозволила реконструювати масові розстріли євреїв у сільській місцевості.

Загалом, подібні дослідження є необхідною складовою для вивчення регіональної історії Голокосту. Крім того, є ще багато усно-історичних колекцій, які містять інформацію про регіональні аспекти Голокосту на території Дніпропетровщини. Подальша робота із цими колекціями дозволить об'єктивніше дослідити реалізацію політики Голокосту в регіоні.

Roman Shliakhtych

WITNESSES SPEAK.

Reflections on Daniela Rosenberg's book "Holocaust by Bullets: Jewish Settlements of the Dnipropetrovsk Region"⁶⁰

This short article is a reflection on a book by French researcher Daniele Rosenberg about the Holocaust in the Stalindorf Jewish National District. Based on eyewitness accounts collected by the Yahad-In Unum team, the researcher describes life in the Jewish colonies of the region during the 20s and 30s of the 20th centuries, as well as the implementation of the Holocaust policy during the years of Nazi occupation. For many witnesses, what they saw was a difficult experience that stayed with them for the rest of their lives. They talked about the robbery of the Jews, the persecution of them by the German soldiers, local authorities, and the police. They described in detail how the Jews were gathered for execution, how they were taken to the scene of the crime, how it took place. Also, in the testimonies of many people there is information about ghettos and forced labor camps. After all, many witnesses recall the shooting that they personally saw or heard the sounds of gunfire and people screaming. These testimonies contain important information that made it possible to reconstruct the mass executions of Jews in the countryside.

Keywords: Holocaust, Stalindorf Jewish National District, Daniela Rosenberg.

⁶⁰ Danielle Rozenberg, *Enquête sur la Shoah par balles*, vol. 1: Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk (Paris: Hermann Éditeurs, 2016).

Bibliography

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsyst-skoïu vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011.

Kahan, B. Ya. *Stalyndorf: 5 let evreiskoho natsyonalnogo raiona na Dnepropetrovshchynе*. Kyev: Sov. stroitelstvo y pravo, 1935.

Michman, Dan. «The Jewish Ghettos under the Nazis and their allies: the reasons behind their emergence». In *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*, editor-in-chief by Guy Miron, co-editor by Shlomit Shulhani. Vol. I. Yad Vashem, 2009.

Mykhalchuk, Roman. «Holocaust oral history sources in the Yahad-In Unum archive collection (based on general district Volhynia-Podolia materials)». *Colloquia Humanistica* 12 (2023): 1–19.

Rozenberg, Danielle. *Enquête sur la Shoah par balles*. Vol. 1: Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk. Paris: Hermann Éditeurs, 2016.

Rybalka, Valentyn, and Yehor Vradii, comp. *Holokost u Dnipropetrovskii oblasti: dokumenty ta svidchennia*. Dnipro: Ukrainnyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma», 2020.

Shliakhtych, Roman. «Arkhivno-slidchi spravy politsaiv yak dzherelo vyvchennia istorii Holokostu na terytorii Kryvorizhzhia v roky nimetskoï okupatsii». *Holokost i suchasnist* 1 (17) (2019): 115–133.

Shliakhtych, Roman. «Zaluchennia chleniv ukrainskoï dopomizhnoi politsii do masovykh ubyvstv yevreiv na terytorii Raikhskomisariatu “Ukraina”». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 86–115.

Venher, Albert, comp. *Stalindorfskyi raion: dokumenty ta materialy*. Kyiv: BO «BF Memorial Holokostu “Babyn Yar”», 2021.

Archives

Yahad-In Unum Archives. Testimony no. 906U, 934U, 982U, 986U, 990U, 1074U, 1077U, 1082U.